

YENİSEY YAZITLARI'NDAKİ AĞIZ ÖZELLİKLERİ (FONOLOJİK VE MORFONOLOJİK İNCELEME)*

Negizbek ŞABDANALIYEV**

Özet:

Dünyadaki dillerin hepsinin ağızları vardır. Edebî dilden belli bir derecede farklı olan bu ağızlarda hem ses bilgisi hem şekil bilgisi hem cümle bilgisi hem de söz varlığı açısından değişikliklerin olması doğaldır. Türk dilleri için de aynı durum söz konusudur. Çağdaş Türk dillerinin hepsinin ağızları vardır ve Türkçenin eski dönemlerinde de ağız farklılıkları muhtemelen vardı. İşte o eski Türkçenin ağızlarının bazı özellikleri, Türk dillerinin ortak mirası ve yazılı ilk kaynağı olan Köktürk harfli yazıtlarda da yansıtılmıştır. Çalışmada bu yazıtların içinden Yenisey Yazıtları ele alınıp bunlarda görülen ağız özellikleri fonolojik ve morfonolojik açıdan incelenmiştir. Araştırma sırasında yazıtlarda tespit edilen farklılıkların çağdaş Türk lehçelerindeki durumu yansıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Yenisey Yazıtları, ağız özellikleri, çağdaş Türk lehçeleri, Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi.

Dialectal Occurrences of the Yenisei Inscriptions (Phonological and Morphological Research)

Abstract:

All languages in the world have their dialects. It is normal for these dialects to have phonetic, morphological, syntactic and lexical differences from literary language. It concerns Turkic languages too. All the modern Turkic languages have their dialects and they must have had them in the past. Some specialities of these old Turkic dialects were recorded in Old Turkic inscriptions – their first written source and common heritage. This research was made on Yenisei Inscriptions and its dialects

* Bu yazı "Milletlerarası (Kök) Türk Harfli Yazıtlar ve Güncel Sorunları Kongresi"nde (25-29 Mayıs 2016, Bişkek-KIRGIZISTAN) sunulmuş bildiri metninin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Araş. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü, negizbek@mail.ru.

were studied from the point of phonological and morphological perspective. In this research, we tried to investigate signs of dialects in Yenisei Inscription in modern Turkic languages.

Keywords: Yenisei Inscriptions, dialect differences, modern Turkic languages, Kyrgyz language, Turkish language.

Giriş

Araştırmacıların belirttikleri gibi Yenisey ve Orhun Nehirleri havzasında yaşayan Türk boyları birinci bin yılın ikinci yarısından itibaren kendi yazı sistemini kullanmaya başlamıştır (Batmanov vd. 1962: 14). Tipolojik araştırmaların gösterdiği gibi, halkların tarihinde büyük bir aşama olan derebeylik dönemine kadar bu halkların ortak edebî dili, ağız özellikli konuşma dillerinin (koynelerin) üzerinde teşkilatlanmıştır (Desnitskaya 1970: 98). Eski dönemlerdeki edebî diller belirli özellikleri içerirlerdi: bunlar, bünyesi bakımından karışık, iyice işlenmiş, üslup açısından çeşitli ve ağızlara göre ortak bir dil olmuştur (Yartseva 1969: 5-6). A. P. Dul'zon'un belirttiği gibi, farklı dilde veya farklı ağızlarda konuşan topluluklar herhangi bir amaçla birbirleriyle alaka kurdukları zaman, birbirlerini anlamakta çekilen zorlukları ortadan kaldırmaya çalışırlar ve böylece dil ve ağızların münasebeti derinleşir ve ortak dilin düzenlenmesine uygun koşullar sağlanır (Dul'zon 1968: 13). Çeşitli ağız veya dillerin temsilcileri, üretim alanında, askerî ittifaklarda veya başka sahalarda iş birliği yapınca aynı mekânı paylaşırlar, başka bir deyişle münasebetleri aynı bölgede kesiştiğinde ortak dile olan ihtiyaç daha da artar. Bu tür şartlarda, iş birliği yapanların dilleri veya ağızları birbirlerine daha da yakınlaşır ve bunların sayesinde herkesin anlayabileceği ortak bir dil ortaya çıkar. Böyle durumlarda söz konusu birliğin üyeleri hem ortak dili hem de kendi ağızlarını yansıtabilecek dil unsurlarını seçerler. Demek her dil, bu dili kullanan milleti oluşturan boyların, boy birleşmelerinin dillerinin özelliklerini kapsar. Sonuçta bazı dil unsurlarının kullanılmasında bir nevi farklılıklar meydana gelir.

Yukarıda bahsi geçen olaylar, yazıtların dilindeki farklılıkların ortaya çıkışını sağlayan esas olaylardır. Bunların yanında yazıtların farklı kişiler tarafından yazılışı, anıtı diktiren ve yazdıran şahısların başka başka boylara mensup olması, bunların eğitim seviyesinin farklı oluşu, Eski Türklerin başka milletlerle irtibata geçmeleri -tüm bunlar yazıtlar dilinde ağız özelliklerinin bulunmasına sebep olabilecek durumlardandır. Elbette böyle şartlarda o dönemde Türklerin imlaya uydurulmuş ortak edebî dili olamazdı, yani iç ve dış sebeplerden dolayı ortak edebî dilde bazı farklılıklar bulunacaktı.

Yenisey Yazıtları'ndaki Ağız Özellikleri

I. Fonetik Özellikler

1. e – i farklılığı

Örnekler:

eki (E 46, 73) ve *ik(i)* (E 29), *iki* (E 31, 43) “iki”;

elig (E 49) ve *il(i)g* (E 26) «elli»;

el (E 1, 7, 8, 11, 19, 40, 45, 46, 51) ve *il* (E 26-30, 32) «halk, devlet, ülke»;

eç(i) (E 42, 59) ve *iç(i)* (E 6, 28, 32) “ağabey”;

beş (E 11, 25, 45) ve *biş* (E 68) “beş”.

Bu örneklerin dışında İ. Batmanov, ünlünün gösterilmediği bazı durumlarda kelimeleri **e** ile okuyarak *y(e)ti – yiti*, *y(e)r – yir* karşılaştırmalarını yapmıştır (Batmanov vd. 1971: 12-13). Bu tür durumlarda kelimenin okunması için **e**'li şekli tercih edilebilir, ama ses bilgisi çalışması yapılırken bunun gibi tartışılmalı konularda kesin ifadelerden kaçınmak daha uygundur.

Bu değişiklik çağdaş Türk lehçelerinde de görülür. Örneğin: Tuvaca, Kırgızca, Altayca, Özbekçe (*beş, kel*), Hakasça (*pis, kil*) ve Başkırca (*biş, kil*). Kırgız ve Türkiye Türkçesini karşılaştıracak olursak, *imek* fiilinin kullanılışında bu farklılık hemen göze çarpar. Türkiye Türkçesinde bu fiil hep **i**'li iken (*imiş, idi, iken*) Kırgızcadada genelde **e**'lidir (*eken, emes, ele*).

e – i değişikliği hakkında söz ederken **a – ı** değişikliğine de değinmek maksada uygundur. Çünkü **a** sesi **e**'nin, **ı** sesi ise **i**'nin kalın çiftleri olarak kabul edilir. **a** ve **e**, **ı** ve **i** sesleri Köktürk alfabesinde bazı diğer yazı sistemlerinde olduğu gibi zaten aynı harfle gösterilir. **a – ı** değişikliği Kırgızcadada da kelime varyantlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur: *çakır- – çıkır-* “çağır-”, *taşta- – tışta-* “bırak-”, *dagara – dagıra* “leğen” vb. (Seydakmatov 1982: 15).

2. ı – i (veya b – ħ) farklılığı

Bu değişiklik yazıtlarda sadece bir kelimedede görülür: *b(i)ñ* (E 27) ve *b(i)ñ* (E 26, 45, 109) “bin”. Bilindiği gibi yazıtlarda **ı** ve **i** sesleri aynı harfle gösterilir. Bu kelimelerin birini **ı**'lı diğerini de **i**'li okumaya kalın ve ince **b** sesleri sevk eder. Bu olay yazım hatası olarak da değerlendirilebilirdi. Fakat çağdaş Türk lehçelerinden işte bu kelimedede Kazakçada **ı** sesinin gelmesi (Koç vd. 2003: 360) söz konusu değişikliğin yazım hatası değil de ağız farklılığı olabileceğine işaret etmektedir. Bunun dışında Kırgızcadadaki *biş-*, *çım-*, *biç-*, *ım* gibi kelimelerin Türkiye Türkçesinde *piş-*, *çimen*, *biç-*, *im* olarak **i**'li şekillerinin kullanılması **ı – i** değişikliğinin de belli bir derecede ağız veya lehçe farklılığını yaratabilen ses hadiselerinden biri olabileceğini kanıtlar.

3. b – m (kelime başında) farklılığı

Örnekler:

b(e)n (E 1, 13, 15, 19, 20, 37, 41, 44, 48, 49) ve *m(e)n* (E 28, 29, 32, 47) “ben” (E 10 yazıtında kelimenin iki şekli de geçer);

b(e)ñkü (E 20, 27, 39, 48), *b(e)ñgü* (E28) ve *m(e)ñkü* (39) “ebedî”.

Bu değişiklik çağdaş Türk lehçelerinde çok yaygındır. Örneğin, Türkiye Türkçesinde **b** ile başlayan kelimeler (*ben, boyun, burun, beyin, buzağı* vb.), Kırgızcada **m**'lidir (*men, moyun, murun, mee, muzoo* vb.). Burada belirtilmesi gereken bir durum vardır ki, kelime başında Türkiye Türkçesinde **b** korunup, Kırgızcada **m**'ye dönüşmüşken olumsuzluk ve soru eklerinde tam tersi bir olay söz konusudur, yani Türkiye Türkçesinde bu ekler **m**'li olup, Kırgızcada **b/p**'lidir: *gitme – ketpe, tarama – taraba, top mu – toppu, kar mı – karbı* vb. **b – m** değişikliği Kırgız dilinin ağızlarında da farklılık yaratan bir ses olayıdır. Örneğin, edebî dilde “çakı” anlamındaki *maki* kelimesi Isık-Göl ağzında *baki* şeklindedir. Ama edebî dildeki “soğan” anlamındaki *piyaz* kelimesi yine aynı Isık-Göl ağzında *miyaz* şeklindedir (Bakinova 1955: 16). *Mertin- – bertin-* “burkul-”, *kımça bel – kıpça bel* “ince bel(li)”, *kımınday – kıpınday* “küçücük” vb. kelimeler ise Kırgız edebî dilinin söz varlığı içinde varyantlar (eş değerler) olarak kullanılır (Seydakmatov 1982: 14-15).

4. g – k (ğ – k) farklılığı

Örnekler:

(e)dgü (E 13, 15, 26, 42) ve *(e)dkü* (E 40), *(e)dk(ü)* (E 53) “iyi”;

içr(e)gi (E37) ve *içr(e)ki* (E 4, 11) “içreki” (unvan adı);

b(e)ñgü (E 28, 33) ve *b(e)ñkü* (E 20, 27, 39, 48) “ebedî”;

y(o)k(ı)l(a) (E 25, E 32) ve *y(ö)gl(a)* (E 42) “yokla-”;

ğ(a)đ(a)ş (E 56) ve *k(a)đ(a)ş* (E 3, 10, 59) “kardeş”. Yazıtlarda *k(a)đ(a)ş* kelimesinin yanında *k(a)ğ(a)đ(a)ş* şekli de kullanılır (E 41). Bu olay eski Türkçedeki hece yutumuna bir örnektir;

g(e)y(i)k (E 41) ve *k(e)y(i)k* (E 28, 44) “geyik”.

İ. Batmanov makalesinde Köktürk harfli yazıtlarda bu değişikliğin söz ortasında ve sonunda görüldüğünü belirtir (Batmanov vd. 1971: 17-18). Yenisey Yazıtları'nda bu değişiklik kelime sonunda tespit edilmemiştir. Fakat yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi söz başında iki kelimedede görülür (Useev 2011: 66, 84, 336, 365).

g – k değişikliği de Türk lehçeleri için mühim bir değişikliktir. Türk lehçelerini tasnif ederken bu değişikliğin büyük önemi vardır. Bu iki sesin kelime başında bulunmasına göre lehçe ya Oğuz (**g**) ya da Kıpçak (**k**) grubuna dâhil edilebilir. Örneğin Türkiye Türkçesi (edebî dil) Oğuz grubu içinde (*gel, git,*

gül vb.) Kazak dili Kıpçak grubu içinde (*kel, ket, kül* vb.) yer alır. Belirtilmesi gereken bir durum, bu iki dilde bu sesle başlayan kelime telafuz edildiği gibi yazılır. Kırgızcada ise konuşmada **g**'li olmasına rağmen yazı dilinde **k**'lidir.

5. ş – s farklılığı

Örnekler:

(*a*)*l̄tm(i)ş* (E 1, 41, 48) ve (*a*)*l̄tm(i)ş* (E 26) “altmış”
yāş (E 45), *y(a)ş* (E 1, 2, 3, 6, 11, 15, 21, 22, 23, 25, 29, 41, 42, 44, 45, 48, 49) ve *y(a)s* (E 26) “yaş”;

(*e*)*ş* (E 3, 11, 16, 18, 42, 43), *eş* (E 41), *eş* (E 2, 51) ve *is* (E 41) “arkadaş”. E 41 yazıtında her iki şekli görmek mümkündür. Yenisey Yazıtları’nda bu kelimedede **ş – s** değişikliği yanında **e – i** değişikliği de tespit edilmiştir.

Yazıtlardaki **s – ş** değişikliğine görülen geçmiş zaman ekini de ilave etmek yerindedir. Genellikle **ş**'li biçimi kullanılmışken, bazen **s**'li şekillerin de kullanıldığı söz konusudur: *ermiş* (E 13, 25, 27), *bermiş* (E 30), *ölürmiş* (E 48), *alınmışım* (E 11), *kazganmış* (E 100) ve *ermis* (E 10, 29).

E. R. Tenişev’e göre bu değişiklik Çincenin tesirinde ortaya çıkmıştır (Tenişev 1971: 289-295). A. S. Amancolov’un görüşünde ise bu ses olayı eski Türkçenin ağızlarından kaynaklanmaktadır (Amancolov 1970: 167-169).

H. Ş. User’in belirttiği gibi **s – ş** değişikliği meselesinin “ses değişimi mi yoksa yazımdan kaynaklanan bir durum mu olduğu henüz” açıklanamamıştır (User 2008: 4425). Fakat **ş** ve **s** seslerinin kullanılışı çağdaş Türk lehçelerinde de farklılığa yol açar. Örneğin, Kırgızcada **ş**'li olarak kullanılan kelimeler (*baş, şarkıratma* “şelale”, *şıbıra-* “fısılda-”, *kaşık* vb.) Kazakçada **s**'lidir (*bas, sarkırama, sıbırla-, kasık* vb.) **ş – s** değişikliği Kırgız dilinin söz varlığında da varyantların oluşmasına yol açmıştır: *şorpo – sorpo* “çorba”, *şalbıra- – salbıra-* vb. Aynı şey Çuvaşçanın ağızları için de geçerlidir: *su – şu* “su”, *sana – şana* “sinek”, *tüşek – tüşek* “döşek” (Kanyukova 1960: 92). Tüm bu olaylar yazıtlardaki **s – ş** değişikliğinin sıradan bir yazım hatası olmadığına ve ağız özelliği taşıdığına işaret eder.

6. z – s farklılığı

Yazıtlarda **z – s** değişikliği sadece bir kelimedede görülür. Yazıtların hepsinde *esizim* “ne yazık ki” diye geçen bu kelime E 152 yazıtında *esisim* diye s ile yazılmıştır. Bu değişiklik yazım hatası olarak da algılanabilir. Fakat bunun ağız özelliği taşıyabilir bir ses olayı olabileceğini düşündüren iki durum vardır: 1) Köktürk alfabesinde **z** ve **s** seslerini gösteren harfler birbirinden tamamen farklıdır ve taş üzerine kazıyarak yazarken bu kadar büyük yanlışlığın yapılma ihtimali oldukça zayıftır, 2) Bu değişiklik, çağdaş Türk lehçelerinde de yer almaktadır. Örneğin Kırgız dilinin ağızlarının arasındaki özelliklerden biri işte bu **z – s** değişikliğidir. Kırgız edebî dilindeki **z**'lerin çoğu Çüy ağzında

s'lidir: *muzoo – musoo* “buzağı”, *kozu – kosu* “kuzu”, *topoz – topos* “yak”, *ooz – oos* “ağız”, *uzun – usun* “uzun” vb. (Bakinova vd. 1959: 41-49). Gördüğümüz gibi **z – s** değişikliği, hem kelime başında, hem kelime ortasında hem de kelime sonunda olabilir.

Yenisey Yazıtları'ndaki fonetik değişikliklere ses düşme olayını da katabiliriz: *añça* (E 25) ve *añçağ* (E 39).

Bunların dışında yazıtlarda hece düşmesi olayları da görülür: *kağadaşım* (E 41) ve *kaşaşım* (E 44, 45, 59) “kardeşim”, *kaşığlan* (E 10, 11, 45, 47) ve *kaşlan* (E 42) “sağlamlaş, sabitleş”. Aslında bu olay her dil için geçerlidir, yani vurgusuz hece düşmeye meyillidir.

Bir de ses olayları bakımından, diğer Köktürk harfli yazıtlarda olduğu gibi (Batmanov vd. 1971: 20-22), Yenisey Yazıtları'nı da, kelimelerde küçük ünlü (düzlük-yuvarlaklık) uyumunun sağlanıp sağlanmadığına göre ikiye ayırmak mümkündür:

A) İlk gruba küçük ünlü uyumu sağlanmayan yazıtlar dâhil edilebilir ve bunlar diğerlerine nazaran sayıca daha çoktur. Örneğin, *böri* “kurt” (E 11, 12, 28), *buñsız* “kaygısız” (E 26), *kuļu* “kulu” (E 32), *üçin kül(i)g tir(i)g* “Üçin Külüg Tiriğ” (özel isim), *oğlu* “oğlu” (E 7, 26). Burada *Üçin Külüg Tiriğ* özel ismindeki ikinci unsur S. E. Malov ve N. Useev tarafından *Külüg* olarak okunmuştur (Malov 1952: 17; Useev 2011: 409). Hâlbuki iki araştırmacının da verdiği yazıt çiziminde (orijinal metinde) kelimenin ikinci hecesindeki ünlü gösterilmemiştir. Yazıt biliminde ise yuvarlak ünlüler gösterilir yaklaşımı mevcuttur ki N. Useev aynı yazıttaki *(a)l̥tuñl(i)g* kelimesindeki aynı harflerle yazılmış eki *-l(i)g* olarak **i** ile, yani düz harfle okur.

B) İkinci grupta ise küçük ünlü uyumu sağlanan yazıtlar yer alır. Örneğin, *tör(ü)s(ü)* “töresi” (E 10), *üçün* “için” (E 13, 32), *ögsüz* “annesiz” (E 45), *bolıtum* “oldum” (E 45), *kuñç(u)yum* “prensesim” (E 46) vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumunda çağdaş Türk lehçeleri arasında da farklılıklar mevcuttur. Örneğin Türkiye Türkçesiyle Kırgızca'yı karşılaştıracak olursak, Kırgız Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumunun daha çok sağlandığını tespit edebiliriz: *yukarı – cogoru, kürek – kürök, yürek – cürök* vb. Örneklerde görüldüğü gibi Kırgızcada ikinci ve sonraki hecelerin ünlüleri birinci hece ünlüsüne uyarak yuvarlaklaşmıştır. Diğer lehçelerin çoğundaki **a/e**'li ekler de Kırgızcada bir önceki ünlüye göre yuvarlaklaşır: *coldo* “yolda”, *kolgo* “kola”, *oydon* “düşünceden”, *üygö* “eve” vb. Fakat *tuura* “doğru” kelimesinde tam tersine Kırgızcada ikinci ünlü düz, Türkiye Türkçesinde ise yuvarlaktır.

Kalınlık-incelik uyumu (büyük ünlü uyumu) ise yazıtların hepsinde korunur ve aynı şey aşağı yukarı her çağdaş Türk lehçesi için söylenebilir.

II. Morfonolojik Özellikler

Yenisey Yazıtları'nda tamamen morfolojik bir farklılık diyebileceğimiz olay tespit edilmemiştir. Fakat hem morfolojik hem de fonolojik özelliklerin olduğunu söyleyebiliriz. Bunları morfonolojik özellikler diye adlandırmayı uygun bulduk. Bu değişiklikler aşağıdaki durumlarda görülür:

1. Yönelme-Ayrılma Hâli

Yazıtlardaki bu ek iki hâl ekinin (yönelme ve ayrılma) görevini yapar. Örneğin, *beg erkime esizime adırıldım* “beyliğimden, ne yazık ki, ayrıldım” (E 5) cümlesinde söz konusu ek ayrılma hâli ekidir. *El(i)me k(a)ñ(i)ma bökm(e) d(i)m* “devletime, kağanıma doymadım (tatmin olmadım)” (E 11) cümlesinde ise bu ek yönelme hâli ekinin görevini yapar. Dolayısıyla bu eki yönelme-ayrılma hâli eki diye adlandırmak daha doğru olur. Bu ek, daha çok teklik birinci şahıs iyelik ekinin sonra gelince farklılık yaratır. Örneğin, *el(i)mke* “devletime, halkıma” (E 1, 3, 7, 8, 13, 16, 27, 28, 32, 44, 68, 70, 96, 110, 147) ve *el(i)me* “devletime, halkıma” (E 1, 10, 11, 19, 46); *il(i)me* “devletime, halkıma” (E 27); *ÿ(a)ş(i)mka* “yaşında” (E 3); *ÿ(a)ş(i)mga* “yaşında” (E 45) ve *ÿ(a)ş(i)ma* “yaşımda” (E 29, 37, 42, 48) vb. Burada görüldüğü gibi, teklik birinci şahıs iyelik ekinin sonra yönelme-ayrılma hâli ekinin **1**) -ka / -ke, -ğa / -ge ve **2**) -a / -e gibi şekilleri kullanılır. Bazı yazıtlarda aynı metinde ayrılma-yönelme hâli ekinin her iki şekli kullanılmıştır (E 3, 6, 10, 16, 29, 32, 41 vd.). Birinci şahıs iyelik ekinin sonra çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda -A eki gelir, -GA eki ise Tuva, Şor, Altay, Özbek, Uygur Türkçelerinde görülür. Burada edebî diller kastedilmektedir.

Yazıtlarda bir kelimedede olsa da doğrudan (aynı) gövdeye eklenen yönelme-ayrılma hâli eklerinde de farklılık görülür:

k(a)ñga (E 11) ve *k(a)ñka* (E 29, 47) “kağana”.

Bunların dışında yönelme-ayrılma hâli eki aşağıdaki kelimelerde görülür:

bođ(u)ñka “halka” (E 1), *künke* “güneşe” (E 7), *buł(i)ñka* “köşeye” (E 31), *tuł(i)ğka* “esire” (E 32), *(a)ğ(i)şga* “sefere, yola” (E 41), *(a)tkka* “isime” (E 48) vb. Burada dikkati çeken durum, **ğ** sesi ile biten *tuł(i)ğ* kelimesine -**k**'lı, -**ş** ile biten *(a)ğ(i)ş* kelimesine ise -**ğ**'lı şeklin eklenmesidir. Bunun dışında *b(a)tşık(k)a* “batıya”, *toğşuk(k)a* “doğuya” (E 47) gibi kelimelerde de yönelme-ayrılma hâli eki görülür. Ancak bu kelimelerin gövdesi -**k** sesiyle bittiği için ek ayrı bir harfle gösterilmemiştir. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi yazıtlarda yönelme-ayrılma hâli eki daha çok -**k/k**'lidir ve *k(a)ñ* kelimesi dışında farklılıklar, sadece iyelik ekinin sonra gelen durumlarda tespit edilmiştir. Kırgız ve Türkiye Türkçesini yönelme hâli ekinin gövdeye doğrudan eklenmesi açısından karşılaştıracak olursak, Türkiye Türkçesinde

-a/-e, Kırgızcada ise -GA/-KA eklerinin gelmesi farklılık yaratır: *dağa – too-go, paraya – akçaga, taşa – taşka, oyuna – oyunga* vb.

2. Bulunma-Ayrılma Hâli

Yazıtlarda yönelme-ayrılma hâli ekinde olduğu gibi, bulunma-ayrılma hâli ekinde de daha çok teklik birinci şahıs iyelik ekinde sonra farklılıklar görülür. Bu ek -**ta** / -**te** veya -**da** / -**de** şeklindedir. Örneğin, *y(a)ş(i)m̄da* (E 1, 6, 11, 15, 16, 22, 44, 49, 59, 68, 96) ve *y(a)ş(i)m̄ta* (32, 45, 147), *(e)l(i)m̄de* (E 53, 147); *il(i)m̄de* (E 29) ve *el(i)m̄te* (E 3) vb. Bu ek de yönelme-ayrılma eki gibi iki hâl ekinin işlevini yapar. Örneğin yukarıdaki örneklerde verilen *(e)l(i)m̄de* / *il(i)m̄de* / *el(i)m̄te* kelimelerinin birinde bu ek bulunma hâli (E 3), diğer ikisinde ise ayrılma hâli ekidir (E 29, 53, 147).

Bulunma-ayrılma hâli ekinin doğrudan gövdeye gelmesinde görülen farklılık sadece **n** ve **l** sesleri ile biten kelimelerde tespit edilmiştir:

b(u)nta “burada” (E 49) ve *bođ(u)nda* “halkta” (E 5);

(e)lde “devlette, halkta” (E 46), *b(e)lde* “belde” (E 10) ve *yılta* “yıl(ın)da” (E 10).

Genel olarak bakıldığında ise yazıtlarda daha çok bu ekin **d**'li şekli kullanılmıştır.

3. Belirli Geçmiş Zaman

Yenisey Yazıtları'nda zaman eklerinden en çok belirli geçmiş zaman eki kullanılmıştır. Bu zamanı belirtmek için -**tı** / -**ti**, -**dı** / -**di** ekleri kullanılmıştır (Araştırmacıların aşağı yukarı hepsi yazıtlarda belirli geçmiş zaman için sadece bu dört şeklin kullanıldığını belirtmektedir. Fakat E 45 yazıtında yuvarlak ünlülü şekilleri de tespit edilmiştir: *tut(t)um* “tuttum”, *boļtum* “oldum”). Bu eklerin gelmesinde aşağıdaki gibi farklılıklar görülür:

I Sesiyle Biten Fiillere Gelen Belirli Geçmiş Zaman Eki

Aynı kelimedede:

(a)d(i)r(i)l̄t(i)m̄ “ayrıldım” (E 3, 10, 15, 17, 25, 27, 42, 43, 44, 49, 55, 65, 68, 120) ve *(a)d(i)r(i)l̄đ(i)m̄* “ayrıldım” (E 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 25, 28, 44, 109). Bu kelime, yazıtlarda en çok kullanılan kelimelerdendir. Aynı yazıtta ekin iki şeklinin de kullanıldığını görmek mümkündür. Belirtilmesi gereken daha bir husus, *adır-* fiilinin dönüşlü çatısı hepsinde -**l** eki ile oluşuyorsa E 32 yazıtında iki defa *adırındım* olarak -**n**'li geçmektedir. Bunun da yazım hatası değil de ağız farklılığı olabileceğine işaret eden olayları çağdaş Türk lehçelerinden tespit etmek mümkündür. Örneğin Türkiye Türkçesinde *oku-*, *tara-* gibi fiillerin dönüşlü çatısının eki -**n**'li iken (*okundu*, *tarandı*) Kırgızcada -**l** ile (*okuldu*, *taraldı*). Demek dönüşlü çatıdaki farklılık yazıtlar döneminde ortaya çıkmaya başlamış olabilir. Bunun dışında Türkiye Türkçesindeki **ban-**

fiili, Kırgızcada **mal-** şeklindedir. Görüldüğü gibi bu kelimedede hem **b – m** değişikliğini hem de **l – n** değişikliğini tespit etmek mümkündür. Ayrıca **l** ve **n** sesleri Kırgızcada ağız özelliği taşıyan kelimelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Örneğin Kırgız edebî dilindeki *multık* “silah”, *naadan* “cahil, nadan” gibi kelimeler, ağızlarda *mintık*, *laadan* şeklinde rastlamaktadır (Mukambayev 2009: 605, 657).

ölti “öldü” (E 26, 31), *ölt(i)m* “öldüm” (E 37, 41, 47) ve *öld(i)m* “öldüm” (E 10, 48);

bolđ(i)m “oldum” (E 6, 147) ve *bolđum* “oldum” (E 45).

Farklı kelimelerde:

(e)t(i)lti “yapıldı, edildi”, *y(e)r(i)ltim* “ayrıldım”, *alt(i)m* (E 41), *k(e)lt(i)m* “geldim” (E 47) ve *kılđı* “yaptı” (E 6), *bild(i)m* “bildim” (E 70), *kılđ(i)ñ(iz)* “yaptınız” (E 98).

Çağdaş Türk lehçelerine gelince **l** sesi ile biten fiillere genelde **d**’li ekler gelir. Ama bazı kelimelerde yine de farklılık görülür. Örneğin “bir şeyin altı” anlamındaki *alt* sözcüğüne iyelik eki gelince Kırgızcada **t** sesi tonlulaşır: *aldı*, *aldında*, *aldıñkı* vb. (Yudahin 1999: 49). Aynı durum Özbekçe (*old*, *oldiga*, *oldingi*, *oldında*, *oldından*) ve Kazakça (*aldı*, *aldında*, *aldıñğı*) için de geçerlidir (URS 1959: 301; Koç vd. 2003: 21). Türkiye Türkçesinde ise **t** korunur: *altı*, *altında*, *altı* vb.

n Sesiyle Biten Fiillere Gelen Belirli Geçmiş Zaman Eki

Aynı kelimedede:

k(a)zğ(a)nt(i)m “kazandım” (E 27) ve *k(a)zğ(a)nd(i)m* “kazandım” (E 11), *k(a)zğ(a)nd(i)ñ(i)z* “kazandınız” (E 98);

t(e)gz(i)nti “(sefere) çıktım” (E 31) ve *t(e)gz(i)nd(i)m* “(sefere) çıktım” (E 29, 53).

Farklı kelimelerde:

önt(i)m “büyüdüm” (E 42), *b(i)nt(i)m* “bindim” (E 41) ve *tük(e)nd(i)m* “bittim (öldüm)” (E 149), *(a)d(i)r(i)ñđ(i)m* “ayrıldım” (E 32).

r Sesiyle Biten Fiillere Gelen Belirli Geçmiş Zaman Eki

Aynı kelimedede:

(e)rti “idi” (E 26, 32, 33, 37, 47), *(e)rt(i)m* “idim” (E 1, 25, 28, 32, 47), *(e)rt(i)n(i)z* “idiniz” (E 28, 48) ve *(e)rdi* “idi” (E 15, 65, 120), *(e)rd(i)m* “idim” (E 6, 10);

(a)d(i)rđı “ayırđı” (E 28) ve *(a)d(i)rđ(i)m* “ayırđım” (E 32);

b(e)rti “verdi” (E 28), *b(e)rt(i)m* “verdim” (E 30), *b(e)rt(i)m(i)z* “verdik” (E 48) ve *b(e)rd(i)m* “verdim” (E 92);

öl(ü)rt(i)m “öldürdüm” (E 44, 49, 98) ve *öl(ü)rd(i)m* “öldürdüm” (E 11, 42, 109).

Farklı kelimelerde:

ḃ(a)ṛḃı “vardı, gitti” (E 28, 47), *ḃ(a)ṛḃ(i)m* “vardım, gittim” (E 11, 16, 29), *ḃ(a)ṛḃ(i)m(i)z* “vardık, gittik” (E 18) ve *k(e)l(ü)rti* “getirdi” (E 28), *tüṣ(ü)rt(i)ñ(i)z* “düşürdünüz (yüklediniz)” (E 28), *kört(i)m* “gördüm” (E 47).

Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda **r** sesiyle biten fiillerden sonra belirli geçmiş zamanın ekinin **-dı/-di (-du/-dü)** şekli gelir. Sadece bazı dillerin ağızlarında **r** den sonra **-tı/-ti (-tu/-tü)** gelir. Çağdaş Türk lehçelerinde bu iki ses kelime başında da farklılık yaratır. Örneğin Türkiye Türkçesinde **d** ile başlayan birçok kelime (*demir, döşek, dolu, dur-, diri, damak, dil, deve* vb.), Kırgızcada **t** ile başlar (*temir, töşök, tolo, tur-, tirüü, tamak, til, töö* vb.). **t – d** değişikliği Kırgız dilinin söz varlığındaki varyantlarda da görülür: *töbö – döbö* “tepe”, *tagdır – dagdır* “kader”, *topu – dopu* “şapka”, *kantala – kandala* “tahtakurusu” vb. (Seydakmatov 1982: 13).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, Yenisey Yazıtları'nda yönelme-ayrılma, bulunma-ayrılma hâllerinin ve belirli geçmiş zaman eklerinin gelmesinde farklılıklar olmuştur. Belirtilmesi gereken başka bir özellik, bu ekler daha çok **l, m, n, r** ünsüzlerinden sonra gelince farklılık yaratmıştır. Bu dört ünsüzden sonra, Eski Türkçede genellikle tonsuz ünsüzlerin geldiğini söylemek mümkündür. Çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda ise bu ünsüzlerden sonra tonlu ünsüzle başlayan ekler gelir. Fakat bu dört patlama ünsüzünden sonra, bazı dillerin ağızlarında kalın ünsüzlerin geldiğini de belirtmeliyiz. Örneğin, Başkır Türkçesinin bazı diyalektlerinde patlama ünsüzlerden sonra tonsuz ünsüzler gelir. Bu olay hem ekler hem de ikiden fazla heceli kelimeler için geçerlidir. Örneğin, *kılte* “geldi”, *qomtoq* “kumlu”, *ul ta* “o da”, *qärentäş* “kardeş”, *anta* “onda”, *jamqyr* “yağmur”, *mañqaj* “alın”, *tura julqa* “doğru yola” *birte* “verdi”, *jañqyrtañ suñ* “yağmurdan sonra”, *party* “gitti, vardı”, *jarty* “yardı” vb. (Hisamitdinova 1981: 59-65).

N. A. Baskakov da Tatarların bazı ağızlarında yukarıdaki olayı yansıtan kelimeleri dikkate almıştır: *altylar* “aldılar”, *yltys* “yıldız”, *boltym* “oldum”, *altrydy* “aldırdı”, *keltin* “keldin”, *antan* “ondan”, *anta* “onda”, *qantuu* “kanlı”, *emti* “şimdi”, *ularty* “onları”, *qörti* “gördü”, *party* “vardı, gitti” vd. (Baskakov 1966: 20). D. G. Tumaşeva ise Sibirya Tatarlarının dilindeki bu özelliği taşıyan kelimeleri örnek olarak verir: *qimqe* “kime”, *palamqa* “çocuğuma”, *jelte* “yelde”, *alty* “aldı”, *puly* “oldu”, *qitkenimti* “gittiğimi”, *palamty* “çocuğumu”, *qimte* “kimde”, *anta* “onda”, *monta* “burada”, *minten* “benden”, *inemen* “annemden”, *party* “vardı”, *jerten* “yerden” vd. (Tumaşeva 1977: 194).

Bu ses olayını Hakasçadaki (*altyn* “altın”, *irte* “erkek”, *çyltys* “yıldız” vd.) (İshakov 1956: 55), Şorcadaki (*alty* “aldı”, *qültü* “güldü”, *örteş* “ördek”, *erte* “erkek” vd.) (Direnkova 1941: 21), Altay Kazaklarının dilindeki (*nenmek* “yaramaz”, *биртеңке* “bir şey”, *қараңқы* “karanlık”, *пуруңқы* “önceki” vd.) (Bolatov 1970: 41), Kırgızcadaki (*ментек* “yaramaz”, *мурунку* “önceki”, *эрте* “erkek”, *алтын* “altın”, *ширеңке* “kibrit” vd.) kelimelerden de görmek mümkündür.

Sarı Uygurların dilinde ise ünlü ile biten kelimelere bile tonsuzla başlayan ekin geldiği görülür: *arata* “arada”, *sutan* “sudan”, *jüte* “evde” vd. (Tenişev 1976: 42).

Bu olayın sebebi olarak E. R. Tenişev eski Türkçedeki ünsüzlerin ikili olmasını gösterir (Tenişev 1973: 44). Ona göre bu olay eski Türkçede 16 ünsüzün onunun kalın ve ince çiftli olmasından kaynaklanır. E. R. Tenişev’in görüşünün belli bir derecede gerçek payı olabilir. Çünkü bu durum sonradan gerçekten de farklı lehçelerde farklı gelişme göstermiş olabilir. Fakat bu açıklama sadece sonraki dönemler için geçerlidir. Eski Türkçe için ise kabul edilemez. Çünkü o dönemde ünsüzlerin kalın-ince ikili sistemi hâlâ korunuyordu. Köktürk harfli yazıtlarda **l**, **n**, **r** ile biten fiillere **t**’li eklerin gelmesini A. B. Ercilasun belirli geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan **-(U)t** ekiyle iyelik eklerinin birleşmesinden ortaya çıkmış olmasıyla açıklamaya çalışır (Ercilasun 2000: 191-194). Onun makalesinde savunulan görüşe göre fiile önce fiilden isim yapan **-(U)t** eki gelir. Sonra da belirli geçmiş zamanın yapılması için o ekin üzerine iyelik eki gelir. **-(U)t** eki ünlü ile biten fiillere ünlüsü olmadan gelir, yani direkt **t** sesi gelir. Bunun yanında “**t** ünsüzü **l**, **n**, **r**’yi herhangi bir ünlüye ihtiyaç duymadan izleyebilir”. Diğer ünsüzlerle biten fiillere ise **t** sesi doğrudan gelmeden araya ünlü girer. Dolayısıyla diğer ünsüzlerle biten fiillere iyelik eki gelince iki ünlü arasında kalan **t** sesi tonlulararak **d**’ye dönüşür. **l**, **n**, **r** ile biten fiillere doğrudan gelen **t** ise iki ünlü arasında kalmaz ve tonlulaşmaz. Böylece **l**, **n**, **r** dışındaki ünsüzlerle biten fiillere gelen ekler **d**’li, söz konusu üç ünsüzle biten fiillerle gelen ekler ise **t**’lidir. Bu görüş diğer görüşlere nazaran eski Türkçe için daha uygundur.

Sonuç

Diğer Köktürk harfli yazıtlarda olduğu gibi Yenisey Yazıtları’nda da ağız özellikleri tespit edilmiştir. Ses bilgisi açısından bakıldığında bu özellikler **e – i**, **ı – i**, **b – m**, **g – k**, **ş – s**, **z – s** farklılığı niteliğindedir. Bunun dışında yine ses olayları bakımından Yenisey Yazıtları’nı kelimelerde düzlük-yuvarlaklık (küçük ünlü) uyumunun sağlanıp sağlanmadığına göre ikiye ayırmak mümkündür ve küçük ünlü uyumu sağlanmayan yazıtlar diğerlerine nazaran sayıca daha çoktur. Kalınlık-incelik uyumu (büyük ünlü uyumu) ise yazıtların hepsinde korunur.

Morfonolojik açıdan bakıldığında ise yazıtlarda bu tür farklılıklar, daha çok yönelme-ayrılma (-ga/-ge, -ka/-ke-, a/-e), bulunma-ayrılma (-da/-de, -ta/-te) hâllerinin eklerinde ve belirli geçmiş zaman ekinde görülür (-dı/-di, -tı/-ti). Ayrıca bu eklerin farklılığı daha çok **l, n, m, r** sesleri ile biten fiillerde görülür ve bu seslerden sonra ya tonlu ya da tonsuz ünsüz ile başlayan eklerin gelmesi değişiklik yaratır.

Söz konusu farklılıkların tümü çağdaş Türk lehçelerinde ya ayrı bir dil ya da bir dilin ağzı çerçevesinde yansımıştır.

Kaynakça

- AMANCOLOV, A. S. (1970), "K Voprosu o Sootvetstvii s/ş v Drevnetyurkskih Dialektah", *İssledovaniya Po Uygurskomu Yazıku (II kitap)*, Alma-Ata.
- BAKİNOVA, G. (1955), *Isık-Köl Govorunun Materialdarınan*, Frunze.
- BAKİNOVA, G., KONDUÇALOVA, S., SIDIKOV, S. (1959), *Kırgız Tilinin Çüy Govoru*, Frunze.
- BASKAKOV, N. A. (1966), *Dialekt Çerneviht Tatat (Tuba-Kici)*, Moskova.
- BATMANOV, İ. A. ve diğerleri (1962), *Sovremennaya İ Drevnyaya Yeniseyka*, Frunze.
- BATMANOV, İ. A. ve diğerleri (1971), *Drevniye Tyurkskiye Dialekti i İh Otrajeniye v Sovremennih Yazıkah: Glossarii. Ukazatel' Affiksov*, Frunze, Kırgız SSC Millî Bilimler Akademisi Yayınları.
- BOLATOV, J. (1970), *Vostoçnaya Gruppy Govorov Kazahskogo Yazıka I Ee Otnoşenie K Literaturnomu Yazıku*, Alma-Ata.
- DESNİTSKAYA, A. B. (1970), *Naddialektniye Formı Ustnoy Reçi İ İh Rol' V İstorii Yazıka*, Leningrad.
- DIRENKOVA, N. P. (1941), *Grammatika Şorskogo Yazıka*, Leningrad.
- DUL'ZON, A. P. (1968), *Ketskiy Yazık*, Tomsk.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2000), "İ, n, r'den Sonra Niçin T?", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II. Milletlerarası Göktürk Anıtları ve Yazıtları Kolokyumu (23-28 Nisan 2000)*, İstanbul, s. 191-194.
- HİSAMİTDİNOVA, F. (1981), "O Soçetaniyah lt, mt, nt, rt v Tyurkskih Yazıkah", *Sovetskaya Tyurkologiya*, S 2, Bakü, s. 59-65.
- İSHAKOV, F. G. (1956), *Hakasskiy Yazık*, Abakan.
- KANYUKOVA, A. S. (1960), *Nekotoriye Osobennosti Dialektov Çuvaşey Turi i Anatri (Materialı Po Çuvaşskoy Dialektologii)*, Çeboksarı.
- KOÇ, Kenan, BAYNİYAZOV, A., BAŞKAPAN, V. (2003), *Kazakşa-Türükşe Sözdik*, Türkistan.
- MUKAMBAYEV, C. (2009), *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdüğü*, Bişkek.
- SEYDAKMATOV, K. (1982), *Kırgız Tilindegi Söz Maanisinin Cana Varianttarının Önüğüşü*, Frunze.
- TENİŞEV, E. R. (1971), "Pereboy s/ş v Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikah", *Struktura i İstoriya Tyurkskih Yazıkov*, Moskova.

- TENİŞEV, E. R. (1973), “Smiçniye Soglasniye V Yazike Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, Bakü, S 2, s. 40-55.
- TENİŞEV, E. R. (1976), *Stroy Sarig-Yugurskogo Yazika*, Moskova.
- TUMAŞEVA, D. G. (1977), *Dialekti Sibirskih Tatar*, Kazan.
- URS: Özbek SSC Bilimler Akademisi (1959), *Uzbeško-Russkiy Slovar'*, Moskova, Özbek SSC Bilimler Akademisi Yayınları.
- USEEV, N. (2011), *Yenisey Cazma Estelikleri I. Leksikası Cana Tekstter*, Bişkek, Turar Yayınları.
- USER, H. Ş. (2013), “Runik Harfli Türk Yazıtlarında Diyalektik Ögeler”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (20-25 Ekim 2008)*, Ankara, TDK Yayınları.
- YARTSEVA, V. N. (1969), *Razvitiye Natsional'nogo Literaturnogo Angliyskogo Yazıka*, Moskova.

